

יעקב הדני

החינוך הדתי ביישוב העירוני – קהילתו וקהלו

החברה הציונית-דתית בישראל נמצאת בתהליך דינמי של שינוי ותמורה שביטויו ניכרים במגוון רחב של תחומי חיים. למשל, בחירה במגמה חינוכית מסוימת שבה ילמדו ילדיו או בגוון חינוכי מיוחד בתוך המגמה הרצויה, משקפת את נטייתו האידאית-ערכית של ההורה, ומבטאת העדפה של האלטרנטיבה המתאימה לו לפי מכלול שיקולים ערכיים, חברתיים ומקומיים. מגמתו של דיון זה להתבונן בתהליך זה מזווית ראייה קהילתית-חינוכית.

ראשית לכול נבחן את המושג "קהילה". מבין הגדרות האפשריות למושג "קהילה" אנו נוטים לאמץ את זו המחשיבה את המשתנה הטריטוריאלי-גאוגרפי. קהילה כזאת מוגדרת על ידי יצחק בריק כ"שדה אקולוגי", וכדבריו:

הקהילה מאופיינת ע"י מקבץ של ארגונים ואנשים המקיימים פעולות גומלין בתוך אזור גיאוגרפי מוגדר פחות או יותר... ניתן להבחין בהם קשרים שיטתיים במבנה פונקציונאלי. אם קיימים מטרות וערכים משותפים, הרי הם המטרות והערכים של החברה הרחבה לאו דווקא של הקהילה.¹

ההצטרפות ליישוב קהילתי או ליישוב בעל מאפייני זהות ערכית ידועה, מבטאת הכרעה חברתית ואידאית. יישובים כאלה נוטים בדרך כלל להומוגניות מבחינת הנורמות הערכיות שלהן. המועמד להצטרפות נבחר ליישוב על ידי ועדת קבלה השוקלת שיקולים ערכיים, והוא מצדו נוטה

1 " בריק, "הגדרת מושג הקהילה", פתחים ג-ד (אלול תשל"ח, ספטמבר 78); וראו " הרפז, ביה"ס הקהילתי התפתחותו של רעיון, ירושלים: החברה למתנסי"ם, 1985; וכן " הרפז, מדברים קהילתית, תל-אביב: משכל, 2004. ההיבט האקולוגי-סביבתי נסמך על ההשקפה שבית-הספר הוא חלק מן המרחב הפיזי של הקהילה, ולכן טבעי הדבר כי תלמידיו יסייעו לאיכות סביבתם.

לבחור את יישובו בהתאמה לשיקולים הערכיים הנורמטיביים הספציפיים שלו.

לעומת זאת, היישובים העירוניים פתוחים למגמות חינוך שונות. הם אינם בוחרים את אזוריהם על פי ועדות קבלה, והמצטרף אליהם עושה זאת מתוך קבלה כללית של עקרונות החינוך של המגמה ולא כבחירה במשנה חינוכית ייחודית לקהילה זו.

שתי גישות אלה מתקשרות לשני ערכי היסוד המכוננים של החינוך הממ"ד: הייחוד והיחד. משנתו החינוכית מציבה אותם בראש הסולם הערכי שלה.

קהילת החינוך היהודי

על דרך הגדרת הקהילה שפתחנו בה נוכל להגדיר את קהילת החינוך היהודי כך: מקבץ של יהודים המקיימים פעולות גומלין בתוך אזור גיאוגרפי מוגדר, שניתן להבחין ביניהם בקשרים שיטתיים במבנה פונקציונלי. המבקשים לחנך את ילדיהם לקבלת עול מלכות שמים, המחויבים לקריאה בשם ה'. זוהי קהילת הדוגלים בייחוד.

על ייחודה של הקהילה במחשבה היהודית, אמר הרב י"ד סולובייצ'יק:

הקהילה היהודית אינה גיבוב של פרטים. היא יישות עצמאית שניחונה בחיים משלה... אלה שעבורם כנסת ישראל הנה אם חיה, אוהבת ומתייסרת. ליכודה האישיותני וממשתה של קהילה ככנסת ישראל נעוצים בפילוסופיה של ההשלמה ההדדית בין אישיה הפרטיים...² לכל יחיד סגולה משלו, יקרת המציאות, שאינה נודעת לזולתו. לכל איש בשורה ייחודית להעבירה, צבע מיוחד להוסיפו למגוון הקהילתי.³

קהילת החינוך הדתי כוללת בתוכה תת-קהילות המתאגדות לפי העניין המיוחד המשותף להן, כגון: קהילות של תפילה, צדקה, חסד, קביעת עתים לתורה, בידור, ספורט וכיוצא באלה.

2 ההדגשות שלי – י"ה, וכן בכל מקום להלן.

3 הרי"ד סולובייצ'יק, דברי הגות והערכה, ירושלים: המחלקה לחינוך ות"ת בגולה, תשמ"ב, עמ' 225.

יש חשיבות רבה לכך שכל הדוגלים בייחוד יפעלו למען היחד. ככל שתרכה עשייתם של הקהלים והקהילות הללו ותשתפר איכותם, יתעצם כוח הייחוד ויתקדש שמו ברבים. עם כל חשיבותם של הקהלים הללו אין לראות בהן חזות הכול עד כדי הצדקת פרישה מהיחד הרחב של קהילת החינוך שהייעוד המשותף של כל חברה הוא הייחוד. אין לשום קהל-תפילה של קבוצה או עדה, קהל חסד או קהל לומדי תורה, צידוק להתגדר בקהילת חינוך נפרדת ולהתבדל משותפים אחרים לדרך הייחוד. פירוד זה מחליש את הייחוד, שהוא הערך העליון של הכול. יש לצפות מקהל לומדי התורה שיהיה הגורם המאחד ביותר של כלל המייחדים, כי תלמוד התורה הנושא את דגל הייחוד צריך להיות המבצר האיתן של היחד.

הייחוד והיחד בחינוך של תנועת ה"מזרחי" – האוריינטציה הקהילתית לפני קום המדינה

המחויבות הבסיסית לשני הערכים המכוננים האלה מתבטאת לא רק בהיותם אבני היסוד לכל התכניות החינוכיות והלימודיות במוסדות החינוך אלא גם במדיניות-העל בדרכי הפעולה של רשת החינוך המתיימרת להיות כללית.

על מקומו של הייחוד כערך מכונן בחינוך הדתי בכל דור ודור ובכל מקום ומקום, הרחבנו במקום אחר.⁴ אולם ראשי החינוך של תנועת ה"מזרחי" לא הסתפקו בתרגום המעשי לחינוך לשמירת דבר ה' ללמוד וללמד את התורה, לשמור, לעשות ולקיים את מצוותיה, אלא דגלו בתפיסה כוללנית ואחדותית המחילה זאת גם על לימודי החול ומעשה החולין. ואף גם זאת הדגישו שאין יוצאים ידי חובת הנאמנות ליחד לכלל ישראל בדגלים ובסממנים אלא יש לבסס דרך זו בכל מפעלי החינוך ולהתוות לפיה את מאפייני היסוד של הזרם החינוכי.

עיון במשנתם של ראשונים מגלה דבקות עקבית במגמה זו, ואלה הטביעו את חותמם האידיאי והמעשי בכלליותו של החמ"ד גם לאחר שהוקמה המדינה וזאת בחקיקת חוק החינוך הממלכתי תשי"ג.

4 הייחוד והיחד לאור ועדת דברת, בתוך: ד' ענבר (עורך), לקראת מהפכה חינוכית (עמ' 240–247), ירושלים: מכון ואן-ליר, 2006.

במאמר של הרב מאיר ברלין בענייני החינוך משנת תרפ"ט הוא קובע: "סתם בית ספר בארץ ישראל צריך להיות ברוח המסורת, מטיפוסו של החינוך המזרחי"⁵.

ככינוס חינוכי אחר הוא מרחיב את היריעה ואומר:

הכיוון של המזרחי הוא לא להוות פינה בתוך היהדות... אלא לכבוש את היהדות, את החיים היהודיים, להשליט את רוח התורה על השוק, על הרחוב, על הציבור, על המדינה... בגולה עדיין קיים הפתגם: "כל הקדוש מחברו חרב מחברו", אבל לארצנו אנו באנו לשם תחייה וכאן אנו צריכים לשנות: "הקדוש מחברו חזק ויפה מחברו... חינוך המזרחי יתפוס את המקום הראוי לו בכל ערי היישוב ומושבותיו"⁶.

החרה-החזיק אחריו הרא"מ ליפשיץ:

המזרחי, עליו לאזור כל כוחותיו להיות חזק במנין ובבנין למען יוכל להעמיד משמרות על דרכי החינוך שלנו, החינוך הזה לא לנו ולשמנו הוא, אלא לבית ישראל כולו, לתורה וליראה. ובשם תכלית זו נעשה ונצליח.⁷

זאת ועוד, לאור עקרונות אלה הוא הגדיר את מגמתו החינוכית הכוללת הקשורה לעקרונות הייחוד המוזכרות לעיל:

בית הספר צריך לתת, דעת התורה ודעת העולם צמודות... ילמד המורה מתוך ההכרה שאין הוא יוצא מרשותה של תורה אף בעמדו בגבול העולם ומדע העולם... לעולם לא נסכים שיש יהדות לאומית בלי תורה, הצורה הלאומית היחידה של חיים ורוח בישראל היא התורה... הלאומיות היהודית היא דת, היא מוסר, היא תורה... אין לנו חינוך אנושי לחוד וחינוך יהודי לחוד, חינוך אנושי שהוא יהודי-זהו חינוך דתי.⁸

בסקירה מסכמת על התפתחות החינוך המזרחי עד תרפ"ט ביטא גם הרב יעקב ברמן את הכלליות כמגמתו הייחודית:

5 הקובץ ההסברתי על החינוך המזרחי, ירושלים: המרכז העולמי של המזרחי, תרפ"ט.

6 החינוך של המזרחי בארץ, הרצאות בכינוס, ירושלים, חנוכה, ת"ש. בפתח החוברת נכתב על הכינוס ועל ייעודו של החינוך המזרחי: ערך ממלכתי בקביעת החיים בארץ.

7 בקובץ משנת תרפ"ט (לעיל, הערה 5) עמ' נה-ס.

8 א"מ ליפשיץ, כתבים, ג, קכב-ה, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ז.

החינוך המזרחי זה יצירה חדשה, שחלם עליה כל ציוני דתי בגולה, ולא הגיע לגישומה. רק באוירה של החופש הלאומי אפשר לדבר על חינוך חופשי לפי רוח היהודי ורצונו, כשאיננו מוגבל בתנאים מעיקים מן החוץ. לתת לנוער חינוך שלם ומקיף גם ביהדות גם באנושות אפשר רק כאן, רחוק מן העולם האירופי מהשפעת עמים ולשונות ומזרמי התבוללות... וחסרי נסיון אנו, לקשר את החיים לתורה שלמה, ואת התורה לחיים שלמים... תכנית של "חדר" עם תכנית של בית ספר אירופי. והשפה הקדושה היא שאיחדה אותן.⁹

ואחרי עשור הוא אומר בבטחה:

בתי הספר של המזרחי מקבלים תלמידים מכל מי שרוצה בחינוך של תורה וברוח התורה, אבל לא כל ההורים של תלמידים אלה הם חרדים. אנו שואפים להפיץ תורה בכל החוגים ולעשות את החינוך הדתי קנינם של החוגים הרחבים ביותר בישוב. זהו תפקיד דתי לאומי ממדרגה גדולה.¹⁰

הייחוד והיחוד בחינוך ה"מזרחי" עם קום המדינה

פיתוח מגמתו החינוכית של ה"מזרחי" לממלכתיות וכלליות נמשך למרות הצרת צעדיו מצד ההנהגה הציונית וזרמים ששלטו על המשאבים של מחלקת החינוך. יצוין שאחרי הקמת המדינה אף גדלה העוינות ל"מזרחי" וגברה סכנת החילון עקב העדפת ערכי המדינה המתחדשת גם על חשבון התוכן היהודי. בכינוס הגדול של תנועת המזרחי שהתקיים בתש"ט,¹¹ יצא ה"מזרחי" למערכה על האוטונומיה של החינוך הדתי ולהתמודדות עם פתיחת המערכת לכל מי שרוצה לתת לילדיו חינוך דתי (גם עבור אלה שבאים מבתים שאינם דתיים).

במקביל הוא הניף את נס החינוך לישראליות, שגבולותיו אינם רק מדן ועד אילת ומים עד ים, אלא "מבראשית" עד ל"כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש". מטרת התנועה הייתה להצליח בהשגת היעדים החינוכיים: "לחנך

9 " ברמן, "על החינוך המזרחי" בתוך: החינוך המזרחי (עמ' עא-עה), ירושלים: מרכז המזרחי העולמי, תרפ"ט.

10 " ברמן, "לשאלת החינוך האחיד", בתוך: החינוך של המזרחי בארץ (עמ' 20), ירושלים: הוצאת קרן א"י, ת"ש.

11 כינוס לבירור מאת החינוך המזרחי, ירושלים: הוצאת המרכז העולמי של המזרחי, המחלקה לחינוך, תש"ט.

לאהבת תורה ויר"ש, לאהבת ישראל ולאהבת הבריות, לאהבת עבודה ויצירה, לחלוציות לחיי חברה צודקים וישרים".¹²
דברים מפתיעים בנועזותם כנגד המקטרגים על המדינה, השמיע באותו כינוס הרב בר-אילן:

האור הבא ממציאות המדינה שלנו, מדינת ישראל, אינו עניין ארצי, אלא גם עניין שמימי. בתוך מדינתנו אנו יש יותר מקום, יותר אפשרות ויותר... אזרח טוב הוא אדם היודע את התורה ומתוך דעת ושמירת התורה הוא מהווה ומקיים את המדינה באותה הצורה שאנו כולנו דורשים.¹³

על פן נוסף בממלכתיות של החינוך הדתי במדינת ישראל הוא עמד בדברי הנעילה לאותו כינוס, באמרו שאין חינוך דתי מלא ושלם אלא במדינת ישראל. אין עוד מקום לססמה "טוב תורה עם דרך ארץ", כי מעתה: "התורה כוללת הכול". מעתה, הוא קובע:

אין צרוף תורה עם עוד דבר שהוא "התורה כוללת כול". "לא תורה עם מדיניות, לא תורה עם דרך ארץ, אלא תורה ובה הכל... כנגד המפרידים את הקודש מן החול... תורה זהו דבר המקיף את הכל, מניע את הכל. בה בתורה יש כל הדברים שבעולם: התעמקות, מדיניות וכל יתר הדברים. אין דבר שאיננו בתורה. התורה צריכה להיות תוכן התכנים. זו היא שיטת המזרחי, וזו צריכה להיות שיטת החינוך שלנו."¹⁴

בהשראת תפיסתו הייחודית והממלכתית הרחיב את יעדיו לכדי השפעה על הכלל כולו:

בתי"ס של המזרחי לא נוצרו רק בשביל המזרחי, חברי המז' ובניהם. אנו יוצרים בתי ספר על מנת להשפיע על חיי היישוב... בשעה שמקבלים לבתי"ס ילדיהם של הורים חפשיים לגמרי או חפשיים למחצה או לשליש לא שאלנו אם זה טוב בשבילנו או לאו. אמנם החינוך המזרחי לא התחיל לפעול בא"י בחלל ריק: היו בתי"ס עדתיים והיו תלמודי תורה והיו

12 י' ברנשטיין, שם, מדברי הפתיחה לכינוס – עמ' יב.

13 מבעיות החינוך במדינת ישראל, שם, עמ' יד.

14 בנאום הנעילה לכינוס בניסן תש"ט בירושלים, פורסם בקובץ החינוך המזרחי (עמ' ג), ירושלים: הוצאת המרכז העולמי של המזרחי.

בתי"ס תימניים שנתקבלו לחסותו של זרם המזרחי, אך מגמתו הכללית היתה לפתוח בתי"ס לכל ילדי ישראל.¹⁵

דברים ברוח דומה אמר הרב אוסטרובסקי שלושים שנה לפניו, בוועידת החינוך באלול תרע"ט: "אנו נגד כל התבדלות. נכונה אולי שיטת הפירוד של ר' ש"ר הירש בשביל יהודי גרמניה. אבל לא כל מה שטוב לחו"ל טוב גם לא". בא"י אנו עם אחד ועלינו לבנות בית אחד.¹⁶

ביטוי נוסף ברוח זו נשמע מפיו של הרב ד"ר י"ר הלוי עציון-הולצברג (מי שהיה המפקח הראשי של ה"מזרחי" לפני קום המדינה) שיצא נגד "התפוררות עמנו לשבטים שונים, לעדות שונות. הן סוף סוף בני עם אחד אנחנו והצדדים המאחדים אותנו כוחם יותר גדול מכוח הצדדים המבדילים בינינו... כדי ליצור עם עברי אחד".¹⁷

גם מר יוסף גולדשמידט, מנהלו הראשון של החינוך הממ"ד במדינה, כתב: "דומני שהחינוך הדתי, שלדעתנו צריך להינתן לכל ילדי ישראל, מבטיח מסגרת מסויימת של מעשים לפי המסורת, כפי שהיו מקובלים... כן הוא בשטח המעשה, וכן גם בשטח האמונתי!".¹⁸

קשיים חינוכיים הנובעים מהכלליות ומהקהילתיות

של ה"מזרחי"

המזרחי דבק אפוא במדיניות זו אף שהתגלו בעיות קשות מבחינה חינוכית-דתית שיצרו לה תדמית שלילית בקרב הציבור הציוני-הדתי. הדבר בלט במיוחד בהשוואה לחינוך הדתי בהתיישבות הכפרית של החלוצים הדתיים.

15 מ' בר-אילן, "שאיפתנו בחינוך", דברי פתיחה לכינוס לכירור בעיות החינוך מזרחי, ירושלים, ניסן תש"ט.

16 אוסטרובסקי מ', ראשית המזרחי בארץ, בתוך: רפאל י' (עורך) ספר הציונות הדתית (א, עמ' 372-387), ירושלים: מוסד הרב קוק, 1977.

17 מתוך תזכיר ששלח על בתי הספר העדתיים בכלל ועל חינוך התימנים בפרט. ותודה לחוקרת החינוך והמחנכת מלכה כ"ץ שהאירה את עיניי בזאת. הדברים המצוטטים מספרו של הרב י"ר הלוי עציון הולצברג, חינוך והוראה (עמ' י-טו), ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ו.

18 י' גולדשמידט, "התכנית לבית הספר הממלכתי הדתי", בתוך: א' וסרטייל (עורך), פרקי הגות וחינוך (עמ' 64), ירושלים: משרד החינוך והתרבות, התשד"מ.

בהרצאתו על בעיות החינוך במדינת ישראל בכינוס של המזרחי בתש"ט הגדיר הרב בר-אילן את שש הבעיות הניצבות בפני החינוך הדתי עקב היותו כללי:

(א) האינטגרציה: "אם יש תלמידים שהם מתערבים עם תלמידים שנימוסיהם שונים, ומנהגיהם ודרכיהם שונים". דהיינו: התדמית התרבותית והחברתית של ביה"ס נפגמת בעקבות האינטגרציה עם ילדי העולים.

(ב) השפעה דתית שלילית: "אם יש ילדים שאינם רגילים במצוות... שמבית הוריהם אין הם רגילים בשמירת שבת כהלכה?" דהיינו: קליטת העולים פוגעת ברמה הדתית.¹⁹

(ג) החינוך המעורב: "אם נמצא את עומק הדין בזה לחיוב, פירוש הדבר שנצטרך בכל מקום ליסד שני בתי"ס במקום אחד, זהו דבר שאינו ניתן להתקיים". לאמור: חיוב ההפרדה בין המינים בכל מקום לא תאפשר לקיים כלכלית את בתי הספר.

(ד) בעיית החינוך התורני: דרישה לחינוך תורני אינטנסיבי כראוי לבני תורה תגרום להזנחת אוכלוסיות רחבות שאינן רוצות או אינן מסוגלות לרמה כזאת, ודי להן שבוגר ביה"ס העממי ידע משהו מהתושבע"פ גמרא ומשנה.

(ה) חינוך הבנות: בעידן החדש יש להכריע בעד חינוך תורני לבנות ולא להתחמק מכך.

(ו) כיצד מחנכים ליראת שמים: מהו הגורם לאי ההצלחה בחינוך ליראת שמים? האם עניין זה קשור להיקף שעות לימוד תורה וגמרא? ושואל הגורם לחוסר יראת שמים נמצא בלימוד הספרות החדשה של סופרים שאינם דתיים? האם על ידי קיום התפילה בבית הספר לא נמצאו מרחיקים את ילדינו מהקניית הרגל להתפלל בציבור בבית הכנסת?

19 תיאור חריף יותר של החילון היה בפיו של המחנך הרב ש' אגס שהשתתף בדיון: "מבית ומחוץ בכופר", דהיינו: הכפירה שולטת בכל מקום (כפרפרזה על הפסוק משמות ו, יד).

ועם כל זאת קבע הרב בר אילן ללא היסוס:

איננו חפצים להתבודד בקרן זוית של החיים, גם התורה כולה, קודש וחול מעורבים בתוכה... אם מפרידים את הקודש מן החול, יש סכנה שהחול יחלל את הקודש.

כללו של דבר, מגמתו של חינוך ה"מזרחי" בנושא דגל החינוך הדתי במחלקת החינוך של ההנהלה הציונית הייתה ממלכתית וכללית כבר מראשיתה. זה הייעוד שבחרו לחינוך זה, במיוחד מאז ההסכם בלונדון משנת תר"פ המוגדר כ"חוקת החינוך", שמגמתה הייתה לאחד את החינוך. מגמה זו הדריכה את ראשי החינוך הדתי במשרד החינוך והתרבות לאחר שבוטלו הזרמים ופותחו שני דגמים ממלכתיים בחינוך בישראל. דברים אלה קיבלו ביטוי בהיר בדבריו של מר א' רון כמי שגיבש את יסודות המחשבה החינוכית של החמ"ד וציין את הדילמות המלוות את החינוך הדתי בין הייחוד והיחד:

אחדות עם ישראל היא מן העיקרים שהיהדות מדגישה... שיקולים הלכיים אלה הביאו את גדולי ישראל להורותנו לחנך את התלמיד בביה"ס המ"ד לתחושת אחדות עם ישראל, לאחריות לעם כולו, ולהרגשת אחוה כלפי כל יהודי מן הקיצוני שבחילוניים ועד הקיצוני שבנטורי קרתא... ובכל מעשה ומעשה יש להכריע בין הצורך באחדות ובין הצורך שלא לטשטש את ההבדל, ואין זו דרך קלה, אך כך דרכה של תורה.²⁰

המשמעות המעשית של תפיסת הממלכתיות של ראשי החינוך הדתי מתבטאת בפתיחותם לקליטת אוכלוסיות שונות בתוכו. מר יהודה קיל, מנהלו השני של החמ"ד, אף כלל את "כל שכבות הציבור ללא יוצא מן הכלל" מבלי להתעלם מהבעייתיות שבכך.²¹

20 א' רון, פרקים במחשבת החמ"ד, ירושלים: משרד החינוך והתרבות, התשנ"ו, עמ' 19–21. וראו ההרחבה בעניין זה במאמרי: "החינוך הממלכתי-דתי-הרחבה או צממוס", בתוך: החינוך הממ"ד גבולות ומגבלות, הכינוס השנתי החמישי של המרכז להגות בחינוך היהודי שלייד מכללת ליפשיץ (עמ' 34–47), ירושלים, אדר התש"ס.

21 כך ציין אחרי חקיקת חוק החינוך הממלכתי תשי"ג: "אמנם עובדת היות בית ספר המזרחי, בית ספר ציבורי, הנועד לכל שכבות הציבור ללא יוצא מן הכלל, יצרה

זיקתו של בית הספר הממלכתי-דתי לקהילתו

התבוננות בקורותיהם של מוסדות חינוך דתיים ביישוב העירוני לאורך זמן מסרטטת קווים וכיוונים של החברה הדתית במישור המקומי והארצי. כמקרים לדוגמה בחרנו להציץ במתרחש ביישוב עירוני חדש (מודיעין) וכנגדו ביישוב עירוני ותיק (פתח תקוה) ששם התקיים אחד משני בתי הספר הראשונים של המזרחי – "נצח ישראל".

בית הספר הדתי בעיר החדשה

מצב החינוך הדתי בעיר חדשה בישראל משתקף מתיאורו של פרופ' אשר כהן:

במקום מגוריי יש בי"ס יסודי, ממלכתי דתי, הנחשב ל"תורני" יותר מבי"ס אחר הפועל בעיר, גם הוא ממלכתי דתי. בי"ס תורני זה צמוד לשכונת מגורים דתית שבה אני מתגורר... ברור לחלוטין שמדובר באוכלוסיה מגוונת מאד. יתר על כן, חלקם הזדהו כדתיים ליברליים ונשים רבות שם נוהגות ללכת ללא כיסוי ראש ובמכנסים.²²

הגדרתו כבית ספר "תורני" אינה תואמת אפוא את הנורמות הדתיות המקובלות בקהילתו, אך היא מאפשרת ניידות של המעוניינים מבחון להגיע אליו וכן לנייד מאזורו אל בית ספר הנמצא בקהילה גאוגרפית אחרת.

מגמה דומה מתגלה במחקר שדה של אלדד כהן²³ החושף מציאות של פיצולים של בית ספר ממ"ד למספר בתי ספר בעלי אוריינטציה חרדית-לאומית.

בכתבה של תמר רותם²⁴ מתוארת ההתמודדות של משפחות דתיות באותו יישוב כנגד חדירה של בית ספר חרדי למקום במסווה של קייטנה תמימה של ארגון חרדי שמחוץ למקום. לעומת זאת מתקיים במקום בית ספר של עמותת "מיתרים" רשת לחינוך יהודי-דמוקרטי הדוגלת בחינוך

בעיות חינוכיות דתיות שלא נפתרו עד היום" (י קיל, חינוך דתי א', ירושלים: ספריית המורה הדתי, תשל"ז, עמ' 33).

22 א' כהן, "הכיפה הסרוגה ומה שמאחוריה", אקדמות, טו (תשס"ה), עמ' 9-30.
23 א' כהן, הציונות הדתית בין חרדים לאומיים לדתיים ליברלים, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך באוניברסיטת בר אילן, רמת-גן תשס"ג.

24 "הארץ" מיום 18/07/04.

משותף לדתיים וחילוניים תוך שמירת האיזון ביניהם. לדעת אשר כהן, הדתיים המעדיפים מסגרת חינוך זו עושים כן משום "חוסר שביעות רצון מן ההקצנה הדתית העוברת על מערכות החינוך הממלכתי דתי, התורני והלא תורני כאחד".²⁵

בתקנון שהופץ מטעם בית הספר התורני במקום הועלו דרישות ליתר הקפדה על התלמידים בענייני תפילה ולבוש, ונמצא סעיף הפונה גם להורים: "הורים הבאים בשערי ביה"ס או לכל פעילות של ביה"ס מתבקשים להגיע בלבוש ההולם את הקו התורני של ביה"ס (אבות – כיפה, אמהות – חצאית עד מתחת לברך)".

נמצאנו למדים כי מדובר בקהילה הנאבקת נגד חדירה של יסודות חרדיים לחינוך במקום. חלק ממנה משתמש בהגדרה "תורני" אף שאין לזאת משמעות של הקפדה יתרה על קיום מצוות. לעומת זאת, חלק אחר מן הדתיים בקהילה מעדיף בית ספר משותף לדתיים ולחילוניים שאינו זוכה ליחס של החרמה כפי שהתייחסו לקוטב החרדי. הבחירה בבית הספר התורני לא מנעה מהורים ותלמידים שאינם מתאימים להגדרתו לבוא בשערו. אלה רצו בו כפי הנראה מטעמים של סטטוס ויקרה (ולפי תיאורו של אשר כהן הם רבים), ורק בדיעבד מנסה בית הספר לדרוש מהם שיתאימו עצמם לנורמות שקבע. ערכי היסוד של הייחוד והיחד אינם מהווים אפוא מדדים עדיפים לתכנון החינוך הדתי במרחב הגאוגרפי העירוני.

בית הספר העירוני הדתי ביישוב הוותיק

פתח תקוה אם המושכות הייתה לעיר ואם בישראל המאכלסת קהילות ציוניות-דתיות רבות. פועלים בה מוסדות חינוך ותורה לכל שלבי הגיל ובמגוון רחב: גני ילדים, בתי ספר יסודיים בגוונים שונים, ישיבות תיכוניות, אולפנות וישיבת הסדר.

בשנת תרס"ט (1910) הגיע לפתח תקוה ד"ר משה אוירבך בשליחות של "צעירי אגודת ישראל" מגרמניה במגמה לחזק את דרך השילוב של "תורה עם דרך ארץ", והקים את בית הספר "נצח ישראל" לבנים, וכעבור שנתיים – גם בית ספר לבנות.

בשנים 1917-1924 צורפו שני בתי הספר "נצח ישראל" לרשת החינוך של המזרחי שראה בו דגם ראוי של חינוך דתי המתמודד עם אתגרי הזמן החדש. בשנת תרפ"ה הם כבר בעלי מוניטין רב, עם 520 תלמידים בשלוש כיתות גן, שמונה כיתות תלמוד תורה, ושמונה כיתות בית הספר לבנות.²⁶ החזון החינוכי המשותף של מוסדות המזרחי בתקופה זו הוגדר כשאיפה כפולה:

להשיג את תכלית הלימודים של בתי אולפן בישראל מדור דור ולתת לחניכיו השכלה הצריכה להם בתור כלי-זיין בחיים, שתהא בידם יהדות שלמה ואנושיות יהודית מלאה. התוכן ותכלית הלימודים הם כשל בתי תלמוד תורה... יש פרצוף קבוע לבתי-ספרנו עליהם אין קובלים שהם מגדלים עמי-ארצות... תכליתנו היא לחנך יהודים יודעי תורה ושומרי תורה ונאמנים למסורת, וברוח זאת אנו חפצים לראות את בתי הספר מתנהגים ומתנהלים.²⁷

על יסוד הרעיון המשותף התפתח וגדל חינוך ה"מזרחי" במקום. נאמן לחזונו ומטרותיו פרס את חסותו על מוסדות קיימים, ופתח מוסדות נוספים ביישוב החדש מתוך מגמה כללית ואחדותית. בסקירה מקיפה על "החינוך הממ"ד בפ"ת – חזון ומציאות" מתארת מרי בטאט את התפתחות החמ"ד במקום ומציינת את החלטת העירייה לקיים את האינטגרציה בחמ"ד גם בחינוך היסודי כנקודת המפנה להתפוררות החמ"ד.²⁸ הלגיטימציה להתפלגות ולהתפצלות אפשרה את בריחת ה"חזקים" מהאינטגרציה, ואת יצירת המסגרות הנוחות להם מבחינה חברתית. התגבור התורני משרת היטב מגמה זו בכך שהוא פוטר את המבקשים להידרש לטוהר כוונתם בשאלות החברתיות. תהליכים אלו הביאו לסגירתם של מוסדות ותיקים ופתיחתם של חדשים, בין בתוך מסגרת החמ"ד ובין מחוצה לו, כמוכרים שאינם רשמיים בפיקוח דתי או אפילו כ"מוסד פטור". וכך דעכה מגמת הממלכתיות בחינוך הממ"ד בעיר זו, ואפילו המוסד שהיה ספינת הדגל – "נצח ישראל" הצטמק אל השוליים. מסקנת דבריה היא ש"יש הימנעות והתבדלות של ציבור דתי מחמיר מציבור דתי מסורתי ופושר.

26 מתוך קובץ מיוחד מטעם המזרחי בארץ ישראל, ירושלים: התור, התרפ"ה.

27 שם, בפתח הקובץ.

28 מ' בטאט, לאור תופעת בתי ספר תורניים פרטיים, עבודה סמינריונית שהוגשה לד"ר צבי צמרת, אלול תשס"א. קיבלתיה לעיון באדיבות המחברת והספרייה העירונית של פתח תקוה, והריני מודה להם מאוד.

הימנעות והתבדלות אלה הם האיצטלה המנסה לכסות על התבדלות עדתית וכלכלית-חברתית של ציבור יהודי דתי אחד ממשנהו".²⁹

פתח תקוה הפכה בימינו לסמל הפילוג המוצא את הצדקתו בתפיסה אידאית המקדשת את הפירוד. הלגיטימציה להיפרדות יצרה דינמיקה של פרישה ממוסד ממ"ד ותיק כדי להקים על חורבותיו מוסד חדש הדוגל באוריינטציה תורנית יותר מקודמו, ונמשכה אחר-כך בפרישה מהפורשים וכיו"ב. בניירות העמדה שהוגשו למשרד החינוך והתרבות צוינה בדרך כלל ההשקפה הציונית-דתית ואף הובאו אסמכתאות מאבות הציונות הדתית כמגדירי ה"אני מאמין" הבית ספרי.

המוסד התורני הסלקטיבי נגד הממלכתיות

מוסד סלקטיבי במיוחד שנאלץ לפעול כ"מוסד פטור"³⁰ הצדיק את גישתו הבלנית בהסתמכו על הראייה קוק ב"עין איה" וב"אורות התחיה":

ישנם שני אופנים להרבות השלימות בכמות או באיכות. השלימות בכמות היא שירבה נמצאים מושלמים, אע"פ שבכל אחד לא יהיה כ"א השלמה מועטת, מכל מקום מתוך שלא יצטרך להיות מרובה בהשלמתו כ"א ירבה במספר המושלמים...

וזהו הדרך המשובחת שכווננו חכמינו ז"ל להעמיד תלמידים הרבה ולהגדיל תורה בחוג המסוגלים לקבלה ולא לפזר כוחנו בין בתי כנסיות של עמי הארץ אבל בהשתדלות לפזר הכוחות על הרבה נושאים, וכ"א לא יהיה שלם בתכלית, לא יבוא לעולם אל מטרה נכונה.³¹

לאמור: האידאל הכמותי של "העמידו תלמידים הרבה" מתקיים דווקא על ידי התרכזות בחוג מוגדר של "המסוגלים לקבלה" ולא על ידי פיזור המאמץ לקליטת אוכלוסייה רחבה.

29 בטאט, שם, בסיכום העבודה.

30 מוסד פטור – מושג המעוגן בתקנות חוק לימוד חובה 5 (א) (המאפשר לפטור מחובות המוטלות על ההורים לפי סעיף 4 לחוק. ראו ר' סטנר, דיני חינוך, ירושלים תשכ"ו, עמ' 79.

31 עין איה לברכות מ, ע"ב. וכן נוהגים לצטט את דברי הראיה קוק מאורות התחיה, פס' ד.

במשנתו החינוכית של הראי"ה קוק עסקנו במקום אחר,³² והעניין נדון בהרחבה על ידי אנשי תורה וחינוך.³³ באיגרותיו יש התייחסויות מפורשות למוסדות שפעלו בימיו הן כפרטים והן ככלל, כאלו השייכים לזרם המזרחי. יש להביע תמיהה על גיוסו של מבשר האחדות הרב קוק לעניין זה תוך התעלמות מהתייחסותו המפורשת לאידאה החינוכית בכתביו הרבים ומבלי לנסות ליישב את הציטוטים החלקיים עם עיקרי הגותו.

הנה כי כן, כנגד פרשנות מצמצמת זו לדברי הראי"ה קוק אפשר להביא אמרות טהורות ומפורשות שאינן מתיישבות עם שיטת הפירוד (מלבד איגרת תכ"ז הנ"ל). לדוגמה:

כי לומדי תורה המחזיקים בעץ חיים הם המרגישים את החיים האמיתיים של כלל האומה ובצילם תחיה האומה בכללה... נותנים עוז וקיום לאומה בכללה לקום ולהתעודד עד אשר תבוא העת המאושרה שיקויים בנו: וכל בניך לימודי ה'.³⁴

וכן יש לקרוא כפשוטם דברים שכתב באיגרותיו על פתיחת בתי ספר או חיזוקם שזה הדבר היותר רלוונטי למי שמבקשים לייסד בתי ספר דתיים חדשים:

המחסור הגדול הוא עכשיו ביישוב החדש, כמו פה עיה"ק (יפו) ת"ו והמושבות, לייסד בתי"ס כאלה, שיהיו המפקחים והמנהלים, המורים והמלמדים, כולם אנשים בעלי אמונה ויראי שמים באמת, ושיהיו מודים בלב שלם בה צורך שיש למילוי הדרישות של החיים בתוכן הלימודים בא"י.³⁵

ובמקום אחר, באגרת שנשלחה אל הרב מ' ברלין והכוללת גם דברי ביקורת על ה"תח כמוני", הוא קובע:

שכבר יש לנו דרך סלולה לעבוד את עבודת החינוך בארצנו הקדושה על יסודות היהדות הנאמנה, בקדושת ישראל טהורה... וכל זמן שהמוסד קיים

32 י' הדני, משנתו החינוכית של ראי"ה קוק, גוילין 1989, עמ' 65–71.

33 כגון: ח' ליפשיץ, החינוך במשנת הרב, סיני נו (תשכ"ה), עמ' שא–שיז. וכן: ר' מאמו (עורך), החינוך בראיה, ירושלים: המכללה הדתית למורים ע"ש ליפשיץ, תשנ"ח, וראו שם ביבליוגרפיה, עמ' 389–391.

34 עין איה, ברכות פ"ט.

35 באיגרת צח (כרך א, עמ' קיז).

ביסודו יש תקוה לרוח חיים שיפוח בו ע"י עצה ותושיה של איחוד הדעות וההסכמות מפה ומשם.³⁶

וגם באיגרת תרמ"ד לרי"מ חרל"פ הוא מציב את הטיפוס של "נצח ישראל" כדגם יותר תורני מזה של תחכמוני, וממליץ לייסד עוד מוסדות כמותו. אך עם זאת הוא ממליץ לקיים מכון יחיד ומיוחד:

לקלוט את כל השרידים היחידים שבבעלי הכישרון, שרוחם נכון בקרבם להיות מוקדשים כולו קודש לה', בהתמדה גדולה בתורה, בעומק הלכה בגפ"ת ובפוסקים, במוסר ויר"ש, בשכל טוב ומידות מפוארות הראויות ליחיד סגולה... שאינם צריכים לבלות את זמנם היקר בלימודי חול.³⁷

מצאנו אפוא כי בפעם היחידה שנתן הרב קוק הכשר להתבדלות של קבוצה, הוא עסק במכון אחד ומיוחד להכשרת יחיד סגולה גדולי הדור, ובתור שכזה אין הוא נזקק כלל ללימודי חול. ביתר המקרים התייחסותו הייתה לשונות מבחינת התוכן הנלמד ולא דחייתם של תלמידים.³⁸ גדולי הרבנים הכריעו מפורשות נגד דחייתם של תלמידים חזקים פחות מטעמים דתיים. הרב ש' אבינר, מתלמידיו המובהקים של הרב צ"י קוק, התריס כנגד האליטיסטים הללו:

צריך להיות יחד, כלל ישראל... יש להיזהר לא לדחות אותם. היזהרו בבני עניים. היזהרו בבני עמי הארץ. אל תרחיקום... אל תשמור ילד בצמר גפן. בנה ילד חזק עם מודעות חזקה וד' יעזור, דחיקה החוצה של ילדים בעייתיים איפה שמענו?! ... מובן שאי אפשר שמוסד יקבל את כל הילדים האלה וישמש בור ניקוז, אלא כל מוסד יקבל את כולם בכל מקום.³⁹

יפו ופתח תקוה פתחו אפוא את התקווה לממלכתיות בחינוך הדתי בדמותם של בתי הספר "תחכמוני" ו"נצח ישראל" כחמישים שנים טרם נחקק חוק חינוך ממלכתי במדינת ישראל. אבל יש לחשוש מכך שפתח תקווה מסמנת גם את סיום עידן הכלליות, וטעמים אחדים לדבר:

36 איגרת תקל"ד, כרך ב, קסט.

37 איגרת תרמ"ד, כרך ב, רסא.

38 וראו הרב א' אבינר לפרשת מקץ, באהבה ובאמונה, תשס"ה, המכריע נגד אליטיזם על בסיס כלכלי חברתי ועדתי וכנגד דחיית תלמיד בגלל הרקע המשפחתי שלו.

39 באהבה ובאמונה, לפרשת תצווה, י"א אדר תשס"ב.

- קבוצות לחץ מלמטה הגדילו את כוחם ויכולתם להשפיע על ההנהגות המרכזיות.
- מגמות אליטיסטיות מצליחות להתעטף באצטלות תורניות כדי להצדיק עצמן.
- הלגיטימיות הגוברת לשונות ולייחודיות בחינוך בעולם ובישראל מזה כשלושים שנה.
- חדירת החינוך האפור: הורים המשלמים עבור שרותי חינוך מיוחדים וקובעים לעצמם את מסגרותיהם.
- מדיניות הביזור של משרד החינוך העצימה את מעמדם של הרשויות המקומיות, הנתונות להשפעת מוקדי כוח בעיר.
- הנהגת החמ"ד בדרגי המחוז והמטה חוששת מלקבל החלטה שתגרור בעקבותיה פתיחת מוסד מוכר שאינו רשמי שיקלוט את הבלתי מרוצים ויחליש את החמ"ד.
- ביישובים שאחוז מכריע מתלמידיהם נחשבים כטעוני טיפוח יש קושי גדול לקרב את החזקים למוסד חינוכי קהילתי.

סוף דבר

הממלכתיות של החינוך הדתי היא רכיב יסודי בזהותו על פי התפיסה הייחודית של החמ"ד, הרואה בתחייה הלאומית במדינת ישראל ראשית צמיחת גאולתנו. כלליותו של החינוך הדתי נדרשת מתפיסת היחד כערך מכונן, מחד גיסא, והיא גם המוציאה מן הכוח אל הפועל את תפיסתו הממלכתית, מאידך גיסא. הממלכתיות נבחנת אפוא לא רק במטרות החינוך ודרכיו אלא גם במימוש שאיפתו לקיים דגם ראוי לחינוכם היהודי של ילדי ישראל במולדתם. השקפת העולם המציבה במרכז את היחד הכללי ישראלי, עלולה להתפרש כססמה ריקה אם אינה מתורגמת הלכה למעשה בזיקה של מוסדות החמ"ד לקהילותיהם.

ראינו בבירור שהציונות הדתית דבקה בערך היחד ועשתה ליישומו מראשית דרכה. וכך אמר הרב מ' אוסטרובסקי מראשי החינוך המזרחי בוועידה השמינית באייר תש"ד (1944):

אם אנו רואים כיום את התפתחותן של קהילות מראשית דרכנו עד היום- הרי אנו רואים עד כמה למדנו ועשינו... עניין מיוחד בקהילות ליהדות הדתית. אנו רוצים שבארץ ישראל יהיו חיים ציבוריים דתיים. אנו רוצים שהדין יהא דין

תורה, שכל הצרכים הדתיים יימצאו בכל מקום ומקום, שהשבת תישמר בטהרה בכל חיינו הציבוריים. לשם השגת כל זה עלינו לעבוד עבודה משותפת בעיריות, בקהילות וביתר המוסדות... חיים לאומיים הם רק אלה שמתאימים לחיינו הלאומיים בעבר.⁴⁰

הנהגת החינוך הדתי צריכה לחזק את תביעתה לשמירה על אופיה הממלכתי ולקבל גיבוי מהנהלת המשרד לעמוד כנגד הלחץ מקהילות שונות ומקבוצות אינטרסנטיות.

ההתפתחויות בחמ"ד ברחבי הארץ מצביעות על מגמה של קיבוץ קהל מיוחד של תלמידים בהתאם לנורמות הערכיות הספציפיות של קבוצות הקובעות את דרכו של המוסד החינוכי תוך השתחררות מכבלי האינטגרציה ותוך התעלמות מציבורים אחרים בקהילה הנאמנים לדרך הייחוד של החמ"ד.

אמנם הלגיטימציה לדרישות חינוכיות ייחודיות היא מגמה מתרחבת בחברה הישראלית בכללותה.⁴¹ אין אנו טוענים לשלילת הזכות לייחודיות חינוכית, אלא כנגד הפיצול לקהלים קטנים שכוח המובדלות שלהם גובר על המכנה המשותף הרב. התפוררות ההורסת את יכולת הלכידות של הנורמה המאחדת.

ומאליהן עולות השאלות האלה:

- א. האם נוטים אנו לקבל את הדרך החרדית המצדיקה קיום מוסדות נפרדים לפי קהלי בתי כנסת מסוימים או קהלי כשרות ספציפית?⁴²
- ב. האם אין משקל לערך הייחוד של המייחדים כנגד הדגשת גוני המשנה והעדפתם עליו?

40 מ' אוסטרובסקי, דין וחשבון לוועידה השמינית של הסתדרות המזרחי, אייר תש"ד (1944), עמ' 40.

41 'שלהב ול' קאופר, מאזור רישום למרחב הזנה – תמורות בגיאוגרפיה של בתי ספר, ירושלים: המכון לחקר ישראל, 1997. החוקרים מציינים שם כי "נוצר עימות בין המסגרת הפורמלית הנוקשה... יחסית, לבין אופי הציפיות של האוכלוסיה מן השירות".

42 חזון נפרץ הוא שילדים הגרים בבית משותף גדול מוסעים בכל בוקר למספר ת"תים לפי התפלגותם לחצרות חסידיות שונות (הנושאות את שמות עיירות המוצא מהגולה).

ג. האם לא ניתן לקיים גוונים שונים של קהלים בתוך המסגרת הקהילתית המקדשת את הייחוד כערך העליון המשותף לכל המבקשים את דבר ה'?

ד. האם יכולה מערכת חינוך כללית להתקבל ככזאת גם אם אינה אלא מסגרת גג של תת קבוצות?

הנהגת החינוך הדתי צריכה ליטול לידיה את ההכרעה בקונפליקטים המתפתחים ברשויות המקומיות על מיפוי מוסדות החינוך הדתיים, ולהטות את הכף לטובת השיקולים המערכתיים הממלכתיים. יש לבלום את המגמה למפות את החינוך הדתי לפי שיקולים ספציפיים ולהטותה לצד המיפוי לקהילות הגיאוגרפיות,⁴³ וזאת כדי להבטיח את כלליותה של מערכת החינוך הממלכתית-דתית.

השיקולים המערכתיים של מינהל החינוך הדתי לא יתעלמו מהצרכים ומהדרישות הייחודיות של קבוצות הורים, אלא ייעשו באיזון נכון מול אינטרסים אחרים שאין להם תובעים ושדולות, כגון: (1) דאגה לשיבוץ התלמיד הבא מבית מסורתי ואפילו מבית לא-דתי במסגרת אופטימלית מבחינת התמיכה והאהדה הנחוצה לתלמיד ולביתו; (2) שמירה על רמת אינטגרציה דומה במוסדות החינוך הדתיים שבמרחב ההזנה של בתי הספר בעיר או באזור. דהיינו: עירוב נכון לקירובם של ילדי ישראל מבלי ליצור חיץ בין עדות, רמות של דתיות, רבדים חברתיים-כלכליים. בדרך זו יתהווה מיזוג מרבי של הקוראים בשם ה' המתגוררים באותה קהילה, ויתקיים בהם הכתוב "וכל בנייך לימודי ה' ורב שלום בנייך".

43 במכוון אינני נוקט בלשון מיפוי גאוגרפי סתם כדי שלא ישתמע מכך שיש להעדיף מיפוי שרירותי, אלא כוונתי למיפוי גאוגרפי המתחשב בהתקבצות הטבעית של ציבור דתי לאזורים מוגדרים.